

Силвана СИДОРОВСКА-ЧУПОВСКА
Институт за национална историја –
Скопје

ОРГАНИЗАЦИЈА НА НАСТАВНИОТ ПРОЦЕС ВО МАКЕДОНИЈА ВО XIX ВЕК

До средината на XIX век основна карактеристика на наставата во училиштата во Македонија била религиозноста. Независно од нивната поставеност и местото каде што егзистирале (црковни, приватни или општински ќелијни училишта), стекнувањето на елементарните знаења било поврзано со потребите на црквата. Наставата во овие училишта била поставена приближно по овој редослед: најнапред се совладувала азбуката, а потоа по изучувањето на една одредена црковна книга, се преминувало на друга – часослов (наусница), псалтир, месецослов (светче), апостол, требник и евангелие.

Промените во целокупниот политички и економски живот во Македонија од средината на XIX век влијаеле и на водењето на наставата во училиштата. Забрзано се отворале нови училишта, во кои освен црковните книги, во употреба биле и книги со световна содржина. Во световните училишта не постоеле наставни програми и планови за работа. Наставниот кадар, во зависност од својата стручна подготвеност, наставата да ја водел по свои посебни планови и програми¹.

¹ Ова било сосема разбирливо затоа што тогаш во Македонија не функционираше општа централна училишна власт, која би ја координирала и би ја надгледувала работата на наставниот кадар.

Постоела голема разлика во водењето на наставата во ќелијните училишта² и во световните елементарни училишта. Додека во едни образованието завршувало со изучувањето само на азбуката и на часословот, во други ќелијни училишта образованието завршувало со совладувањето на псалтирот. Наставата како во световните така и во ќелијните училишта не била одделенска. Учениците се разликувале, главно, по книгите што ги изучувале, па така оние што го изучувале часословот се викале часословци, потоа псалтирот – псалтирци, месецословот – месецословци, апостолот – апостолци итн. Успехот во училиштето зависел од личното залагање на учениците. Поспособните ученици побргу напредувале, а слабите заостанувале. На последните им биле потребни неколку години за да ја совладаат само азбуката, да го изучат часословот или некоја друга црковна книга.³ Најголем успех покажувал ученикот кој знаел точно да чита и да ги толкува евангелието и светчето.⁴

Во световните училишта основните знаења се добивале од четирите заемни таблици. Првата таблица ги содржела буквите, втората едносложните зборови, третата двосложните и четвртата повеќесложните

² Најстари ќелијни училишта на територијата на Македонија биле *манастирските*. Овие ќелијни училишта егзистирале во сите поголеми манастири: Св. Гаврил Лесновски, Св. Прохор Пчињски, Св. Јоаким Осоговски, Трескавец, Св. Јован Бигорски, Св. Атанасиј Лешочки и други. Во XVIII век по примерот на манастирските, почнале да се отвораат ќелијни училишта во градовите и во селата. Нив ги отворале свештениците, калуѓерите, клисарите и црковните пејачи, кои во слободното време ги собирале децата во една ќелија при црквата каде што им ја пренесувале ќелијната традиција. Оттаму и називот *црковни ќелијни училишта*. Од средината на XVIII век започнале да се појавуваат ќелијни училишта кои за учители имале световни лица. Тоа биле т. н. *световни или приватни ќелии*. Овие учители се занимавале и со занает (чевларски, шивачки и друго), а учителствувањето им било второстепено. Во чекор со световните, во почетокот на XIX век започнале да се отвораат и *оптшински ќелијни училишта*. Нивното формирање било поврзано со појавата на градските и на селските црковно-училишни општини.

³ Ристо Кантарџиев, *Ќелијните училишта во Македонија. Одбрани трудови 1945–1970* (Скопје: Педагошко друштво на СР Македонија „Просветно дело“ – Скопје, 1970), 165.

⁴ Ал. Јовановиќ, *Српске школе под Турцима. Споменица двадесетпетгодишњице ослобођења Јужне Себије 1912–1937* (Скопље: 1937), 243.

зборови. Биле застапени и световни предмети, како што биле: географија, аритметика, физика и други.⁵

Стекнувањето на знаењата од таблиците било етапно, односно со совладување на едната се преминувало на другата, и тоа по одржување на испитите, кои учителот ги организирал секоја сабота. Учениците се распределувале во клупите според таблиците. Во првата клупа седеле учениците што ја изучувале првата таблица, во втората клупа оние што ја изучувале втората таблица и слично. Учениците кои веќе ги имале успешно совладано сите таблици седеле во последните клупи. Кога се појавиле читанките, во заемните училишта се изучувале само букви, слогови и зборови, а од читанките се читале четива. Подоцна, кога во заемните училишта се вовеле букварите, таблиците биле исфрлени од употреба.⁶

Во заемните училишта основите во пишувањето се добивале најпрвин во *лесочници*, односно со прст во песок учениците вежбале да ги пишуваат буквите. Откако на овој начин ќе ги научеле буквите од азбуката, учениците преминувале на првата клупа и тогаш добивале калем и табла (плоча) и започнувале со вежбање на слоговите. Ваквиот процес траел сè додека не се совладало пишувањето на повеќесложните зборови. Највисок степен на усвојување на елементарните познавања било пишувањето на хартија. Процесот на описменување се одвивал и во ќелиите. Меѓутоа, во некои од ќелијните училишта на пишувањето се гледало како на нешто споредно, па учениците во нив почнувале со пишување многу доцна – по свршувањето на часословот, па дури и на дел од псалтирот. Затоа многу од учениците кои по завршувањето на ќелијните науки ќе се запопеле, можеле да читаат, но не и да пишуваат.⁷

За предметот сметање постојат податоци дека во заемните училишта не бил на исто ниво, односно степенот на стекнување на знаењата зависел од подготовката на учителскиот кадар. Во некои училишта сметање се учело од 1 до 100, а во други од 1 до 1 000. Овој предмет од почетокот на

⁵ Ристо Кантарџиев, *Историја на образованието и просветата во Македонија* (Скопје: Просветно дело, 2002), 203.

⁶ Кантарџиев, *Историја на образованието*, 203.

⁷ Кантарџиев, *Ќелијните училишта во Македонија*, 158.

XIX век започнал да се воведува и во ќелијните училишта. Меѓутоа, ретки биле ќелијните училишта во кои се учеле сите основни операции по сметање. Во постарите ќелии се учеле само броеви, и тоа поради потребата на црквата да се знае на која страница да се чита од книгата и друго. Во прво време броевите се пишувале со црковнословенски букви. Подоцна, не се знае кога, биле воведени и арапските броеви. Во едни ќелии се предавало само собирање и одземање, во други множење, а ретки биле случаите во кои се учело и делење. Оваа операција се сметала за специјалност и не била достапна на секого. Постојат податоци дека во селските ќелии во Кратовско сметање се учело до бројот 100, а во ќелиите во градот Кратово сите четири операции – усно и писмено, се работеле до бројот 500, односно до 1 000. Во ќелиите во Берово се учеле сите четири операции на сметање до 10 000.⁸

До 60-тите години од XIX век во ќелијните, а во некои основни училишта во Македонија и до крајот на векот, совладување на буквите се изведувало по т.н.

синтетички наставен метод, односно по методот на *срицање*⁹. Радикални промени во наставата се случуваат со воведувањето на т.н. *гласовен (звучен) метод*. Со овој метод при обработка на буквите се поаѓало од гласот како реален елемент во јазикот, а не само од буквата. Неговата појава направила вистинска револуција во тогашните разбирања за изведување на наставата со користење буквар. Во световните училишта гласовниот метод бил пренесен од српските учители и од учителите Македонци кои своето образование го стекнале во српските училишта.¹⁰

⁸ Кантарџиев, *Ќелијните училишта во Македонија*, 158.

⁹ *Срицање* во буквална смисла на значење на зборот би се превело со 'прецртување, копирање копирање по примерот на нешто'. Срицањето почнувало со слогови составени од две букви. Тоа, обично, биле слогови составени од секоја согласка и секоја самогласка по азбучен ред: ба, ва, га итн.; би, ви, ги итн.; бо, во, го итн.

¹⁰ Гласовниот метод најпрвин се применувал во Германија. Кон крајот на XVIII и почетокот на XIX век започнал да се пренесува и во училиштата во другите европски земји. Во Македонија бил пренесен од Србија и од Русија, а прв го употребил преродбеникот Јордан Хаџи Константинов-Џинот во приватното училиште во Велес во 1838 година, по враќањето од Србија.

Примената на гласовниот метод во световните училиштата во Македонија одела бавно. Главната причина била неупатеноста на учителите, но и отпорот од страна на конзервативните ќелијни учители.

И во користењето на наставните средства во водењето на наставата постоела разлика помеѓу ќелијните и световните заемни училишта. Во ќелијните училишта освен црковните книги и најосновниот прибор кој им бил неопходен на учениците за вежбање во пишувањето, не се употребувале други наставни средства. Во XVIII и почетокот на XIX век најчесто се користеле штички, кои имале форма на правоаголник или на триаголник со дршка.¹¹ За пишување се употребувале зашилени тврди предмети кои оставале трага, обично некој мек камен или јаглен. Откако ќе се совладало едно градиво, учениците ја стружеле штицата за да можат на неа да го напишат новото градиво. Некаде штиците се премачкувале со восок и по него учениците пишувале со шило. Во некои места, како во ќелијните училишта во Велес, се употребувале говедски плешки и пергамент¹², а во други штавени кожи.

До средината на XIX век системот на стекнување знаења во световните училишта се разликувал од оној во ќелијните училишта. Во заемните училишта во употреба биле *песочници* или *коритници*, *стрелка*, *телеграф*, *заемни таблици* и *показалки*.

Песочниците, или коритниците, кои ги имало два на број, всушност биле клупи издлабени одозгора во кои се држел ситно просеан песок. На песочниците новите ученици вежбале со показалецот да пишуваат по песокот букви или цифри онака како што ги напишал учителот на таблата. Со помош на стрелката, која била обична летвичка, се израмнувал песокот за да можат учениците повторно да пишуваат.¹³

Телеграфот бил стап кој на горниот крај завршувал со една штичка во форма на лопатка или на круг. На едната страна од лопатката бил напишан бројот на клупата, а на другата страна буква. Телеграфот се наоѓал прицврстен на клупата и учениците работеле на подигната страна.

¹¹ Н.В. Ванков, *История на учебното дѣло в България* (София:1930), 23–24.

¹² Хр. Чочков, *Град Велес*, 9.

¹³ Кантарџиев, *Ќелијните училишта во Македонија*, 209.

Заемните таблици биле подебели картони на кои се наоѓале залепени хартии со напечатени букви, потоа еднословни, двословни и повеќесловни зборови, реченици, кратки приказни и слично. Таблиците се прикачувале на сидовите во зависност од наставната содржина. Учениците се собирале во круг пред таблицата и под раководство на учителот или пак на неговиот помошник се читала дадената таблица. Сето ова се правело со помош на т.н.аречената показалка, дрвена прачка која служела за покажување на буквите или на броевите на таблиците.¹⁴

Освен веќе споменатите наставни средства, речиси во сите заемни училишта се користеле и табли, кои биле поставени во средината на песочниците. Подоцна, кога во употреба влегле дрвените таблици, учениците наместо со показалецот во песочникот, поставената задача ја вежбале со помош на *кондил*.¹⁵

Знаењата по предметите што се стекнувале во заемните училишта биле механички. Ваквиот процес на стекнување знаења се практикувал сè додека во училиштата не се започнало со изучување нови предмети, како, на пример, историја, географија и други, кога во наставата почнале да се употребуваат историски и географски атласи и карти.

Заедничко и кај двата вида училишта било местото на помошниците на учителите во водењето на наставата. Во ќелијните училишта за првпат се споменуваат од почетокот на XIX век и нивната појава е поврзана со работата на световните ќелии. За помошници биле назначувани најдобрите ученици, кои им помагале на учителите во наставата. До средината на XIX век во Штип постоело ќелијно училиште за кое рускиот патописец и славист Виктор Григорович напишал дека е: „Единствено добро организирано словенско училиште во Македонија.“¹⁶

Во заемните училишта помошниците, или *главните покажувачи*, се споменуваат по воведувањето посебни наставни предмети.¹⁷ Од истите

¹⁴ Кантарциев, *Ќелијните училишта во Македонија*, 210.

¹⁵ *Кондил* е грчки збор и означува 'предмет со кој се пишува'. Бил направен од јаглен и се користел за пишување на дрвени таблици.

¹⁶ Виктор Григорович, *Очеркъ путешествія по Европейской Турци* (Москва: 1877), 119.

¹⁷ Кантарциев, *Ќелијните училишта во Македонија*, 212–213.

ученици биле назначувани и т.н. *дверници*, кои се грижеле за воспоставување на редот и дисциплината во училиштето.¹⁸

Вистинска реорганизација на наставниот процес се случила со воведувањето на гласовниот метод и со појавата на одделенијата. По усвојувањето на споменатиот метод и распоредувањето на учениците во 3 – 4 одделенија, учителите можеле самостојно да ја водат наставата без да се потпираат на своите помошници. Наставата во ќелијните (општински и приватни)¹⁹ и во световните училишта била водена на македонски народен јазик.

Кон средината на XIX век, во училиштата во Македонија се појавуваат и првите учебници и книги со световна содржина. Учебниците и книгите биле од Кнежевството Србија²⁰ и најпрвин се користеле во училиштата во Тетово и во околината. Подоцна српски книги и учебници се појавиле и во училиштата во Велес, Скопје, Прилеп и во Гостивар.²¹ Во 60-тите години од XIX век, со зголемувањето на бројот на бугарските учители и учителки во македонските училиштата, сè повеќе во употреба биле и бугарските учебници. Најзастапени биле *Бероновиот буквар*, *Букварот* на Васил Ненович, *Заемните таблици* на Неофит Рилски и *Бугарскиот буквар за основите училишта*.²²

Најголем интерес учениците во Македонија покажувале за учебниците напишани од македонските преродбеници Партениј Зографски, Натанаил Кучевишки, Димитар В. Македонски, Кузман Шапкарев и Ѓорѓија Пулевски. Овие учебници, напишани на народен јазик во периодот 1857 –

¹⁸ Кантарџиев, *Ќелијните училишта во Македонија*, 213.

¹⁹ Во ќелијните училишта овој процес се одвивал до 70-тите години од XIX век, кога црковнословенскиот бил заменет со народниот јазик. Црковнословенскиот јазик продолжил да се употребува само во наставата по црковните предмети.

²⁰ Кнежевството Србија во овој период е единствената слободна словенска земја на Балканскиот Полуостров, со организиран политички и просветно-културен живот. Оттаму, сосема е разбирливо што првите учебници и книги од Кнежевството биле носени и во Македонија.

²¹ Силвана Сидоровска-Чуповска, *Просветно-културните прилики во Македонија во 19 век* (Скопје: ИНИ, 2009), 78.

²² Сидоровска-Чуповска, *Просветно-културните прилики во Македонија во 19 век*, 80.

1875 година, имале примена во сите училишта каде што наставата се изведувала на мајчиниот јазик. Во повисоките просветни институции, како што биле педагошките училишта во Штип и во Прилеп, во наставата се употребувале и стручните учебници подготвени од Јосиф Ковачев, *Букварот по надгледна и гласовна метода* и *Букварот по звучна метода*.²³

До крајот на XIX век новините во модерното образование кои се случувале во Европа и во соседните балкански земји се одразиле и во световното образование во Македонија. Ова е период кога сè поголем приоритет добива отворањето на класните училишта во поголемите градови, како повисока фаза од развојот на модерното образование.

²³ Сидоровска-Чуповска, *Просветно-културните прилики во Македонија во 19 век*, 80-84.

Silvana SIDOROVSKA-CHUPOVSKA

ORGANIZATION OF THE EDUCATIONAL PROCESS IN MACEDONIA IN
XIX CENTURY

-SUMMARY -

Throughout XIX century education in Macedonia took place in monasteries, churches, and city and village religious educational municipalities. Monastic and church schools in XIX century increasingly gave way to secular schools.

There were numerous dissimilarities in organization of the educational process in those two types of schools. Most distinctions were related to the content of the books and text books and in the use of teaching material and equipment. Unlike in secular schools, in monastic and church schools books with religious content were only used.

Secular education experienced its genuine reorganization in the teaching process by introducing the so-called vocal method and development of classes. Modernization of teaching in most European countries and free neighbouring Balkan countries in the middle of XIX century was also increasingly experienced in the organization of teaching in Macedonia. The teaching staff, often called to organize schools in their cities by wealthy traders, also had role in improving education.